

Füzes Ádám

Külső vagy belső kényszer?

Pázmány indítékai a római rítus bevezetésére*

A magyar liturgiátörténet fontos epizódja volt 1630-ban a korábbi helyi liturgiák Pázmány Péter kezdeményezésére és vezetésével végbement feladása. Az előadás annak a XVII. századi magyarországi liturgikus változásnak az okát tárgyalja, mely a világegyházban a Trentói Zsinatot követően bontakozott ki és amelyet hazánkban Pázmány Péter bíboros, prímás, esztergomi érsek kezdeményezett, vezetett és irányított. Az 1630-as nagyszombati nemzeti zsinaton az ország püspökei megszavazták, hogy elhagyva a korábbi helyi liturgiákat, átveszik a Trentói Zsinat után reformált és Európa több országában már hatvan éve használt római misekönyvet és breviáriumot.

Füzes Ádám római katolikus pap, liturgiátörténész, a budapesti (VI. kerületi) Szent Családtemplom plébánosa.

Liturgikus egységesítés a világegyházban

Amikor V. Pius pápa (1566–1572) 1568-ban kiadta a *Breviarium Romanum*-ot, eltörölt minden helyi breviáriumot, amelynek használata nem nyúlt régebbre kétszáz évnél. Két lehetőség adódott tehát: az egyházmegyék vagy átveszik a római breviáriumot, vagy pedig saját könyvüket korszerűsítik V. Pius normái szerint. A kiadást bevezető *Quod a nobis* bullából mégis úgy tűnt, hogy a pápa annak örült volna, ha mindenki átveszi Róma új zsolozsmáskönyvét. Vajon a pápa szándéka szerint alakultak-e az események? Az új breviárium és misekönyv megjelenése után 1620-ig még kiadott és ki nem adott helyi liturgikus könyvek¹ sorából kiderül, hogy a *Breviarium Romanum* 1568-as kiadása után száznegyvenhat helyi breviárium nem jelent meg többé, és csupán tizenhetet adtak ki újból 1620-ig. A misekönyvek esetében is hasonló az arány, ott a *Missale Romanum* 1570-es megjelenésétől kezdve százhuszonnyolc helyi misekönyvet nem nyomtattak ki többé soha, csak tizenkilenc az, amelyet 1620 előtt még újra kiadtak.

Miért tértek át a legtöbb helyen a római rítusra? A kutatók² elsőként a gazdasági okra utalnak. A sok kis egyházmegyének nem volt pénze a saját liturgia gondozására, hogy régi kézíratos misekönyveiket vagy zsolozsmáikat a zsinati reformok szerint korszerűsítve nyomtassák ki. A közkedvelt, Quiñonez-féle breviáriumot sok egyházmegye átvette, ez pedig azt eredményezte, hogy ahol

* Az ELTE Bölcsészettudományi Karán tartott, „A liturgikus gondolkodás alakzatai Pázmány Péter korában — Ritualia I.” című konferencián 2010. november 9-én elhangzott előadás.

¹ Julien VIAU: *La centralisation romaine et son influence sur le breviaire et le missel. Du Concile de Trente à Urbain VIII.* Paris 1967. 155–164.

² Ld. pl. VIAU: *i.m.* 165–177.

a XVI. század elején maguktól feladták a helyi liturgiát ennek a reformbreviáriumnak a kedvéért, ott V. Pius már nem hagyott lehetőséget a választásra, át kellett venniük a *Breviarium Romanum*-ot. A Szentszék nyomása is jelentős volt, mert a római könyvek átvételét szorgalmazta több esetben is, nem szívesen engedélyezte a helyi könyvek újrakiadását, még ha az jogosan is történt volna. Számos egyház a helyi problémákkal, hitvitákkal, rossz egyházi közállapotokkal szembeni megoldásnak látta a Rómával való kapcsolat erősítését. Ezt a közös liturgia jól szolgálta. Az egyes területeken belüli liturgikus összevisszasággal szemben a területi egységet is könnyebb volt megteremteni a római könyvek behozatalával, mint egy újabb helyi változat bevezetésével. Sok helyen pedig már rég elhaltak a helyi szokások, vagy már csak a káptalanok őrizték azokat, míg a plébániák egyáltalán nem gyakorolták őket.

A helyi liturgikus könyvek megszűnésével együtt egy újabb műfaj jelent meg, a külön kötetben kiadott *egyházmegyei propriumoké*. Ezek a helyi védszentes ünnepeinek saját officiumait és a székesegyház néhány ünnepét tartalmazták. A római könyvekhez csatolva használták őket. Ilyen módon a Szentszék is szívesen fogadta őket, elbírálásukat a Rítuskongregációra bízta.³ A római jóváhagyás kötelezettségét a Rítuskongregáció 1628. április 8-án kiadott rendelkezése tovább szabályozta, előírva, hogy a kongregáció rendelkezését minden sekrestyében ki kell függeszteni. A XVII. század elején különben is az egységesítés folyamata került előtérbe. VIII. Kelemen pápa 1602. május 10-én kelt *Cum in Ecclesia* kezdetű bullájában irányelvként szögezte le: „egy Isten, egyetlen Egyház, egyetlen Pápa, egy tanítás, egyetlen imádság, egyetlen breviárium”.⁴ Az egységesítésre való törekvés a liturgia területén is jól megfigyelhető. A folyamatot V. Pius az egységes és kötelező breviárium és misekönyv kiadásával kezdte. A következő lépést VIII. Kelemen pápa tette meg az egységes kiadás jogának, a sokszorosítás biztonságának kidolgozásával. A méltó befejezés VIII. Orbán pápa nevéhez köthető, aki a breviárium és a misekönyv következő századokra is érvényes, változatlan formáját adta meg.

Pázmány Péter liturgikus neveltetése

Pázmány Péter valódi jezsuita volt. Bár protestáns családban született, mégis iskolás korától fogva jezsuita nevelésben részesült, majd —egy kis kitérő után, amelyet inkább egyházpolitikai okok, mintsem a rend szellemiségétől való eltávolodás miatt tett— érseksége alatt is ez a rend kísérte.⁵ Végrendeletében is meghagyta, hogy egyszerű fekete reverendában temessék el, fekete birétummal a fején, mint egy küldetését bevégzett jezsuitát.

³ Az elfogadott és visszautasított propriumok részletes felsorolását lásd: VIAU: *i.m.* 184–198.

⁴ Uo. 129.

⁵ Pázmány Péter jezsuita hivatásáról lásd: LUKÁCS László: „Jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek?”, in *Pázmány Péter emlékezete*. (Szerk.) LUKÁCS László — SZABÓ Ferenc. Róma 1987. 197–219.

A jezsuita képzésben a liturgia egyáltalán nem szerepelt, hiába keressük a *Ratio Studiorum* jól gondozott kritikai kiadásainak mutatóiban.⁶ Utalást ebben csupán a közös imára találunk, valamint a napi misehallgatás kötelezettségére, amely egy Eucharisztia-központú lelkiségre vall.

Loyolai Szent Ignác már a rendalapításkor úgy döntött, hogy rendjének szabadabb mozgást biztosítva nem kötelezi a tagokat kórusra, közös szolozsmamondásra. Szabályzatában óva intette a társaság papjait attól, hogy ünnepélyes vagy énekes miséket tartsanak. A *Konstitúciók* ugyanakkor előírták a papoknak a napi misézést és a gyakori szentgyónást.⁷

Rómában a fiatal Pázmány a *Collegio Romano* növendéke, ahol nevelője és rektora Bellarmin Szent Róbert volt, aki a római misekönyv és breviárium reformjának konzultoraként a megújított liturgia feltétlen hívének bizonyult. Példa erre, hogy amikor Bellarmin Capua püspöke lett, ott azon nyomban bevezette a megreformált római liturgiát a helyi változatok helyett.⁸ Bíborosként a Jézus-társaság generálisát figyelmeztette, hogy a rend tartsa be a Trentói Zsinat liturgikus előírásait, valamint a liturgikus zenére is volt gondja.⁹

Azonban nem csak Bellarmin Szent Róbert fordított figyelmet a liturgiára. A jezsuiták első generális káptalanja 1558-ban a misézésnél és az asztali áldásnál a római úzúst részesítette előnyben. Az ötödik generális káptalan (1593–1594) azt ajánlotta, hogy mindenütt szorgalmazzák a római liturgia átvételét.¹⁰

Pázmány jezsuita képzését ismerve érthető, hogy az esztergomi érseki székre kerülő, negyvenhat éves volt jezsuita a liturgiában az egységesítésnek és az egyházi élet megújításának jól bevált eszközét látta, és kevésbé volt fogékony a szervesen kialakult helyi hagyományok értékére.

Pázmány Péter liturgikus tevékenysége

Pázmány Péter bíborost elsősorban politikusként, egyházférfiként, szónokként vagy a protestánsokkal vitázó harcos ellenfélként ismerjük. Ő azonban mindenekeelőtt pap volt, amint szépen vallott erről kötetbe foglalt prédikációinak előszavában: a hit után Isten legnagyobb kegyelme és ajándéka a papság.

Érsekségének második évében, 1617. június 1-jén kérte V. Pál pápát (1605–1621), hogy engedélyezze Magyarországnak boldog Gonzága Lajos ünneplését.¹¹ Ez a jezsuita öt évvel Pázmány Rómába érkezése előtt halt meg a *Collegio Romano-*

⁶ Ld. a *Monumenta Historica Societatis Iesu, Monumenta Paedagogica Societatis Iesu* sorozatok köteteit.

⁷ „Liturgia”, in *Diccionario de Historia de la Compañía de Jesús, Instituto Histórico de la Compañía de Jesús*. Róma 2001. A lexikon még kiadás alatt volt, amikor ezt a szócikket a jezsuita egyháztörténész, Szilas László volt kedves rendelkezésemre bocsátani. Szíves segítségét ezúton is köszönöm.

⁸ Ld. A. IODICE: *La vigna ristorata. San Roberto Bellarmino a Capua*. Napoli 1966. 248.

⁹ Ld. A. BERNIER: *Un cardinal humaniste. Saint Robert Bellarmin et la musique liturgique*. Monreal 1939.

¹⁰ „Liturgia”, in *Diccionario de Historia de la Compañía de Jesús, Instituto Histórico de la Compañía de Jesús*.

¹¹ HANUY Ferenc: *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei*. I. Budapest 1910. n. 67. 109.

ban, hatása még nyilvánvalóan kézzelfogható volt Pázmány diákévei alatt. Pázmány két alapítványáról tudunk, melyeket 1625-ben Nagyszombatban és Pozsonyban azonos céllal tett. Az alapítvány arról rendelkezett, hogy méltó módon, ernyővel, ministránssal, gyertyával vigyék az Oltáriszentséget a betegekhez.¹² Pázmány több mint ezer kiadott levele között mindössze még egyet találunk, amely közvetlenül a liturgiával foglalkozik. Várad püspökének válaszolt arra a kérdésre, hogyan kell végezni a zsolozsmát. Pázmány eligazítása szerint nem kell mindent énekelni, elég mondani „*alternatim voce clariore*”.¹³

Pázmány Péter a liturgiára vonatkozó elvi állásfoglalásai mellett saját liturgikus könyv kiadásába fogott és 1625-ben megjelentette a megújított *Rituale Strigoniense*-t. Ennek előszavában azt írta, hogy egyrészt hűségesen lemásolta a régi rituálét, vagy más néven *Agenda*-t, melyet még 1583-ban adtak ki, másrészt a szentségek kiszolgáltatását a római rituáléhoz igazította. A szerkönyv tartalmazta többek között a feltámadási szertartás sajátos helyi rítusát, amely sok részletében máig is meghatározó a magyarországi húsvéti körmenet liturgiájában. Az új rituále használatát az 1629-es egyházmegyei szinódus kötelezően írta elő. A *Rituale Strigoniense*-t Lippay György 1656-ban, majd pedig Szepcsényi György 1682-ben változatlanul újrayomatta.¹⁴

Pázmány Péter érsekként a liturgiával folyamatosan foglalkozott. E tevékenységéből a magyarországi szentek nemzetközi elismertetéséért tett lépésein és a rituálekiadáson kívül még egy nagy vállalkozása emelkedik ki. Ez a Magyarországon használt öreg helyi szertartáskönyveknek a római breviáriummal és misekönyvvel való felváltása.

Pázmány a Trentói Zsinat előírásai alapján több egyházmegyei szinódust és tartományi vagy nemzeti zsinatot tartott.¹⁵ A liturgikus változások szempontjából a legnagyobb és legfontosabb az 1630. április 4-én Nagyszombatban megnyitott *synodus nationalis* volt. Magyarország minden püspöke, apátja és preláta meghívást kapott rá.¹⁶ A zsinat a trentói reformok magyarországi megvalósításáról tárgyalt, vagyis a papnevelő intézetek fölállításáról, a lelkipásztori élet megjobbításáról és a liturgia ügyéről. Ezen a zsinaton javasolta először Pázmány Péter bíboros, hogy vegyék át a helyi liturgia helyett a római rítust. A zsinati dokumentumok között három forrást is találunk a liturgiaváltásra vonatkozóan, amelyek külön vizsgálatot érdemelnek.

¹² Uo. n. 297. 449–450; n. 303. 458–459.

¹³ Uo. II, n. 816. 398.

¹⁴ DANKÓ József: „Magyar szertartási régiségek”, *Uj Magyar Sion* III (1872) 255–256.

¹⁵ PÉTERFFY, Carolus (ed.): *Sacra Concilia Ecclesiae Romano Catholicae in Regno Hungariae ab anno Christi MXVI. usque ad Annum MDCCXXXIV. accedunt Regum Hungariae, et Sedis Apostolicae Legatorum Constitutiones ecclesiasticae*. I–II. Posonii 1741–1742.

¹⁶ A zsinatról lásd: PÉTERFFY: *i.m.* II. 297. 312; FRAKNÓI Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. II. Pest 1869. 364–373.

Pázmány liturgikus javaslata a zsinat előtt

A nemzeti zsinat első napján Pázmány Péter felolvasta a napirendi pontokat, amelyek közül a harmadik vonatkozott a liturgiára.

A bíboros előterjesztése szerint a Trentói Zsinat nem törölte el a magyarországi helyi liturgikus könyvek használatát, mivel Esztergom breviáriuma és misekönyve ősbibb volt az előírt kétszáz évnél. Mindazonáltal Passau, Krakkó és Európa más nagy egyházmegyéi is a római rítust használják már, elhagyva sajátjukat, érvelt Pázmány. Felhívta a figyelmet arra, hogy az új és sok pontján javított római breviáriumot alaposan megújították, és ezért sok főpap és kanonok a magánimádságában már ez időben is használta. A közös imádságban túl nagyra ítélte a változatosságot. Utalt arra, hogy például az esztergomi érsekségben lévő Pozsony társaskáptalanjában Passau rítusa szerint imádkoznak. Amennyiben a változás, azaz az új misekönyv és breviárium bevezetése mellett döntenek a zsinaton, a magyar védszentek ünnepeit és liturgikus szövegeit akkor is megtartják, ígérte a bíboros. Végül egy gazdasági érveléssel támasztotta alá javaslatait. Eszerint a hazai liturgikus könyvekből nagyon kevés és elhasznált példány volt már csak Magyarországon használatban. A gondok megoldására azonban kínálkozott az a körülmény, hogy Velencében nagyon olcsón lehetett nyomtatott római szerkönyveket vásárolni.¹⁷

Látnivaló Pázmány érvelésének világossága, azaz egyrészt a mások példája, másrészt a már meglévő magánhasználat és végül a gyakorlati haszon. Ez utóbbi az egyébként is hiányzó hazai könyvek egyszerű pótlását jelentette, olcsó újakkal. Ez a fajta érvelés szinte azonos a már megismert és az egész római egyházban hangoztatottal, azzal, amely végül Európa-szerte az új római könyvek átvételét eredményezte.

¹⁷ „Jóllehet ugyanis V. Pius a Római breviárium előjáró bullájában nem törölte el a kétszáz év előtt elfogadott zsolozsmákat, megengedi viszont, sőt óhajtja, hogy mindenki a római egyházhoz igazodjék: ahogyan látjuk, majdnem minden jelesebb európai egyház már a rómaihoz igazodott, csak a szentek saját részeit adva hozzá: így tett Passau, Krakkó és más egyházak. Ha tehát azt látjuk, hogy a Római Breviáriumot annyiszor megújították, akkor ugyan mi jobbat írhatnánk? Ehhez járul még, hogy minden egyes magyar főpap (ahogy tudom) a Római breviáriumot és misekönyvet használja. Sőt (talán egyet kivéve) az összes egyház minden kanonokja is azt követi. Kicséréltük tehát a Breviáriumot, és elhagyva a régit, elfogadtuk a rómaid, hiszen néhány pap s kántor szokása nem ér annyit, hogy megfontolást érdemelne. Ehhez járul, hogy az éneklésmódban és a szertartásokban óriási a változatosság: ugyanis Pozsonyban talán a világi énekesek hajlandósága miatt többségében a passau rítust végzik, és még jó néhány helyen eltérő módon. Vajon tehát jobban működik-e, ha megtartjuk a védszentek officiumát, a többiben meg a rómaid, vagy pedig minden magyar főpap szokását és rítusát követjük; nem azért, mintha aggódnánk a graduálék és hasonló könyvek miatt: nálunk ugyanis kevés ilyen könyv maradt fenn és az is elkopott a használatban: most pedig Velencében hasonlókat lehet vásárolni nem éppen drágán.” Saját fordítás. In PÉTERFFY: *i.m.* II. 300–301.

A zsinat határozata

A zsinat zárónapján, az április 16-án ünnepélyesen aláírt *Statuta et decreta synodi* első pontjában a liturgiáról szólva gyakorlatilag Pázmány Péter javaslatának megisméltése olvasható.

A dokumentum hangsúlyozza, hogy Esztergom liturgiája háromszáz évnél is ősbibb, de a rítus alkalmazása a XVII. századra sok hiányosságot mutatott és romlást szenvedett. A nemzeti zsinat idejére is sok főpap és áldozópap —külülük többen ugyan lelkiismeretfurdalással— már használta a római breviáriumot és misekönyvet. A lelkiismeretfurdalásnak az állt a háttérében, hogy az új római könyvek használatát még sem Róma, sem pedig a magyar püspökök nem engedélyezték. A határozat Európa több nagy egyházmegyéjét említette példaként, amelyek átvették már a római rítust. A dokumentum kinevezett egy bizottságot is, amelynek el kell készítenie a magyar védszentek propriumát. A bizottság tagja volt Telegdy János váradi, Draskovics György pécsi és Erghelics Ferenc zágrábi püspök. A zsinat úgy tervezte, hogy ha a Szentszék jóváhagyja a propriumot, azt egy füzetben kiadva kell majd a római könyvekhez csatolni. A dokumentum meglepő újdonsága volt az a kitétel, hogy ha Róma nem fogadná el a magyar szentek propriumát, akkor a korábbi gyakorlat marad érvényben.¹⁸

¹⁸ „Jóllehet sem a Szentséges és Egyetemes Trentói Zsinat, sem a Szentszék nem törölte el az esztergomi egyház ősi és elfogadott rítusa és rendje szerinti breviáriumot és misekönyvet, hiszen ezek már több mint háromszáz éve elfogadottak és az emberemlékezetet meghaladó használatból megerősítettnek ismertetnek el, mindazonáltal, mivel a szent szinódus felfigyel rá, hogy nem kevés, sem nem csekély fogyatkozás van eme breviáriumok és misekönyvek éneklésében: amelyek között nem utolsó helyen szerepel, hogy majdnem minden magyar pap (talán egyet kivéve) a kánoni órák egynégy végzésénél és a szentmiseáldozat bemutatásánál a Római breviáriumot és misekönyvet használja, nem pedig az esztergomit, miközben a templomban az énekelt imaóráknál és a misében az Esztergomi breviárium rítusát követik, kérdés, hogy vajon ez a lelkiismeret sérelme nélkül történhet-e, a büntől tartva ugyanis ez kétséges lehet, és lelkiismereti gondokat okozhat. Látja tehát a szent szinódus, hogy Európa majdnem minden egyháza, legalább is a nemesebbek, elvetették sajátosságaikat és a Római breviárium rítusa szerint éneklék az istentiszteletet, és ennek végzését elismerték. A Szinódus ezért úgyszintén elhatározta, hogy a Római Egyházhhoz, úgy mint szülőjéhez és édesanyjához, alakítja magát mint legközelebbi tanítvány, előbb azonban néhány kegyes és tudós férfi, akik járatosak az Egyház dolgaiban, az ország patrónusainak saját miséit, zsolozsmáit, olvasmányait, rezponzóriumait, ünnepeit azok oktaváival egyben gyűjtsek és állítsák össze, és így összegyűjtve terjesszék a Szentszék elé, és ha az az ország eme védőszenjteinek zsolozsmáit, miséit és ünnepeit azok ünneplésének idejével együtt megengedi, úgy dönt a szent szinódus, hogy akkor a Római Egyházhhoz igazodik, és elvetve a maga Esztergomi breviáriumát és misekönyvét, a rómaiakat fogadja el, és a templomokban a római rítus szerint zsolozsmázik és végzi az istentiszteletet. Ha a Szentszék a patrónusok tiszteletét nem akarja törvényesíteni, akkor a szent szinódus úgy dönt, hogy inkább megőrzi az ősi szokást, mintsem hogy felhagyjon patrónusainak és védszenjteinek jámbor tiszteletével. Továbbá eme szentek ünnepeinek, zsolozsmáinak és miséinek összegyűjtésére küldetnek: a Főtiszteleendő váradi püspök úr, a pécsi és a boszniai; mihelyt pedig ezeket a Szentszék tekintélyével megerősíti, nyomtassák ki és a Római breviárium végéhez csatolják.” Saját fordítás. In PÉTERFFY: *i.m.* II. 308.

A zsinat tehát gyakorlatilag teljes egészében elfogadta a bíboros javaslatát, ugyanakkor a védszentekhez való ragaszkodás az új római könyvek átvételénél döntő kritériumnak bizonyult.

Levél VIII. Orbán pápának

Pázmány Péter 1630. április 16-án kelt levelében tájékoztatta VIII. Orbán pápát (1623–1644) a zsinat szándékáról. Kérte a pápa beleegyezését, hogy Magyarországon átvegyék a római breviáriumot és misekönyvet, valamint jóváhagyását a magyar szentek propriumára.¹⁹ Megismételte a zsinati dokumentum okfejtését, de új hangsúlyokkal, mint a Szentszék és a magyar egyház közötti egység fontossága, valamint a magyar papság mélységes tisztelete szentjei iránt. A zsinat záró feltételét tapintatosan ugyan, de tudomására hozta a pápának, megemlítve, hogy ha nem ünnepelhetik tovább saját, azaz a Magyarországon különösen is tisztelt szentjeiket, inkább maradnak a régi liturgia mellett.²⁰

A kérelem a pápa előtt

VIII. Orbán pápa 1630 májusában válaszolt Pázmány Péter kérelmére. Személyes rendelkezését Pázmány levelének hátoldalára írták rá. A pápa pozitívan döntött, utasította Giovanni Ciampoli breve-titkárt,²¹ hogy írjon egy brevét Pázmány Péter bíborosnak, megdicsérve benne jámborságát és buzgalmát, és kérve: mihamarabb küldje el a magyar védszentek propriumát.²² Június elsején a Rítuskongregáció titkára, Tegrino Tegrini juttatott el az államtitkárságra egy levelet, melyben leírta az ügy addigi állását, csatolva Pázmány kérelmének egy másolatát.²³

A Rítuskongregáció bíborosai június 8-án ültek össze, és megerősítették a pápa döntését.²⁴ A breve-titkár e napra keltezte a brevét, mely mindazt tartalmazta,

¹⁹ HANUY: *i.m.* II. n. 601. 120–121. és PÉTERFFY: *i.m.* II. 312.

²⁰ „Confido in Vestrae Sanctitatis clementia, quod hanc Ungarico clero consolationem benigne largietur. Alioquin enim tanta est omnium ordinum ecclesiasticorum in suos patronos tutelares devotio, ut antequam illorum venerationem intermittant, vetera omnia retinere constitutum habeant.” Uo.

²¹ Segreteria dei Brevi ai Principi.

²² „Sanctissimus annuit, et si adsint litterae in secreteria praefati cardinalis, mandavit illis benigne respondi per dominum Ciampolum secretarium, laudando pietatem et zelum, sin autem eadem exponantur agenti suo in curia, cui edicatur, quod procuret quamprimum transmitti officia propria patronorum et tutelarum ad effectum, quod revideantur et approbentur per sacram congregationem.” TUSOR Péter: „A magyar egyház és a Sacra Rituuum Congregatio a katolikus reform korában (a kongregáció alapításától 1689-ig)”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum XI* (1999) 36.

²³ HANUY: *i.m.* II. n. app. 25. 767.

²⁴ „Eminentissimus cardinalis Strigoniensis exponens recipere per suam dioecesim breviarium Romanum cum missali, dummodo concedatur sibi licentia recitandi officia et celebrandi festa sanctorum titularium quondam in notula transmissa ad effectum, ut revideantur et approbentur per hanc sacram congregationem. Supplicavit ea licita et approbata permitti interim separatim in fine breviarii Romani ..., et sacra congregatio consensit facto verbo cum Sanctissimo. San-

amit a pápa és a kongregáció eldöntöttek. Benne volt azon határozat is, hogy a magyar szentek propriuma mielőbb jusson el a Szentszékhez jóváhagyásra.²⁵

A magyar proprium

A nagyszombati zsinat dekrétuma szól arról is, hogy három püspököt bíztak meg azzal, hogy a magyar szentek ünnepléséhez szükséges liturgikus szövegeket, a magyar propriumot elkészítsék. Sajnos nem ismerjük e bizottság munkáját, de biztos, hogy a propriummal 1630 ősze előtt elkészültek, amikor is Pázmány azt Rómába küldte. Ez következik abból a tényből, hogy november 16-án a Rítuskongregáció megbízta Alessandro Cesarini és Luigi Caetano bíborosokat, hogy vizsgálják meg az anyagot.²⁶

Az ellenőrzés egy évig tartott, 1631. november 15-én adott számot a vizsgálat eredményeiről Caetano bíboros. A két eddigi bíboroson kívül ekkor még Giovanni Battista Pamphili is megbízták, hogy a jóváhagyott javításokat együtt végezzék el a szövegen.²⁷ Sajnos a javításokról nem áll rendelkezésünkre adat, de bizonyára nem lehettek jelentősek, tekintve, hogy már november 22-én engedélyezte a Rítuskongregáció a római breviárium és zsolozsma használatát Magyarországon, a kért függelékkal.²⁸

Az ügymenet tehát az 1631. november 29-én kiadott pápai brevével végéhez ért. Ebben VIII. Orbán jóváhagyta a római breviárium és misekönyv magyarországi használatát, valamint a magyar védszentek officiumát annak függelékeként.²⁹ A pápai breve a római misekönyvvel és az új, 1631. január 25-én kiadott breviáriummal karácsony táján érkezett Pázmányhoz, aki levélben köszönte meg őket Francesco Barberini bíboros államtitkárnak.³⁰

ctissimus annuit et mandavit benigne responderi et laudari pietatem et zelum circa ritum Romanum.” TUSOR: *i.m.* 36., 11. jegyzet.

²⁵ A breve szövegét lásd DANKÓ József: „Magyar szertartási régiségek”, *Uj Magyar Sion* II (1871) 102.

²⁶ TUSOR: *i.m.* 36–37. A kongregáció jegyzőkönyvéből: „Epistola eminentissimi domini cardinalis Pazmani una cum missis propriis sanctorum regni Hungariae transmissis ab eodem domino cardinali ad hanc Sacram Congregationem ad effectum illas revidendi fuit remissa ad eminentissimos dominos, dominos cardinales Caietanum et Cesarinum, quibus tam dicta epistula, quam etiam missae fuerunt [...] per me secretarium consignatae.” Uo. 13. lábjegyzet.

²⁷ „Eminentissimo Caetano referente officia transmissa a cardinali Pasmany pro illorum approbatione, Sacra Congregatio dedit facultatem eminentissimis dominis cardinalibus Caetano, Pamphilio et Cesarino et [...] corrigendi et approbandi.” Uo. 37., 14. lábjegyzet.

²⁸ „Eminentissimo Caetano referente officia propria necnon missas pro regno Hungariae Sacra Rituum Congregatio approbavit, et mandavit expediri decretum, quod fuit tenoris videlicet: Supradicta officia propria necnon missas pro regno Hungariae ab eminentissimo et reverendissimo domino cardinali Pasmany ad Sacram Rituum Congregationem transmissa et ab eminentissimis et reverendissimis cardinalibus Caetano, Pamphilio et Cesarino recognita et emendata, eadem Sacra Rituum Congregatio approbavit, et ut in regno Hungariae licite recitari et celebrari possint, concessit.” Uo. 37. 15. lábjegyzet.

²⁹ A breve szövegét lásd TUSOR: *i.m.* 54., Fontes 1, és DANKÓ: *i.m.* 103.

³⁰ A levelet ld. HANUY: *i.m.* II. n. 701. 231.

Pázmány Péter magyar breviárium- és misepropriumának első kiadását nem ismerjük. A legkorábbi 1641-ből maradt ránk.³¹ A zsinati döntésekkel összevetve megállapítható, hogy a végrehajtás során nem teljesült maradéktalanul Pázmány ígérete, hogy a védszentek liturgikus szövegei továbbra is megmaradnak. Minden addig ünnepelt szentnek ünnepére voltak ugyan szövegek, de sokkal kevesebb, mint korábban: sok könyörgés és antifóna esett áldozatául az új, egységes és helyi sajátosságokra kevésbé érzékeny római sablonoknak.

Amikor 1632. február 8-án Pázmány Péter bíboros már látta, hogy nem tudja megtartani abban az évben a zsinatot, az esztergomi káptalannak küldött levelével elhalasztotta azt.³² A bíboros kifejezte szándékát, hogy mivel a pápa már jóváhagyta a magyar szentek officiumát, a húsvétot az egész egyházmegyében a római rítus szerint ünnepeljék akkor is, ha ő nem lesz itthon. A proprium már a nyomdában van, és hamarosan ingyenesen szétosztják a papság körében. Sajnos ebből a propriumfüzetből egyetlen példány sem maradt fenn.³³

Péterffy Károly a következő, megtartott szinódus aktái között szerepeltet egy levelet, amely azonban valószínűleg az elhalasztott zsinatra vonatkozik. Pázmány Péter 1632. augusztus 14-én kelt levelével a szuffragán püspököket arra figyelmeztette, hogy 1630-ban a nemzeti zsinaton minden püspök a helyi liturgikus könyvekről a rómaiakra való áttérés mellett döntött. Kevéssel azután, hogy megérkezett a Szentszék jóváhagyása a magyar szentek propriumára, az esztergomi egyházmegyében hamarosan használni kezdték a római könyveket.³⁴ Pázmány szükségesnek látta, hogy a többi alárendelt egyházmegye is átvegye a római liturgiát, ezért a bíboros fölhívta püspöktársait, hogy maguk is szorgalmazzák egyházmegyéjükben az új liturgikus gyakorlat terjedését.³⁵

Nemzeti zsinat Nagyszombatban (1633)

A zsinat dekrétumának IX. fejezetét a liturgiának szentelte. Ebben általában a Trentói Zsinat, valamint a megelőző helyi zsinatok határozatait ismétli meg a liturgia egységességével kapcsolatban, majd felhívja a püspököket, hogy válósítsák meg a gyakorlatban az előírásokat. Abban az esetben, ha valaki nem engedelmeskednék, a püspöknek minden eszközt —akár a kedvességet, akár az egyházi büntetéseket, például a káptalanból való kizárást— föl kell használnia a határozatok betartatása érdekében.³⁶

³¹ Tartalmi értékeléséről ld. FÜZES Ádám: *A trentói reformliturgia átvétele az esztergomi érseki tartomány területén Pázmány Péter érseksége alatt. A magyarországi rítusváltás történetének és hátterének bemutatása*. PhD-disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Hittudományi Kar, Bp. 2003.

³² A levelet ld. HANUY: *i.m.* II. n. 709. 240.

³³ FRAKNÓI Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. III. Pest 1872. 113. TUSOR: *i.m.* 37.

³⁴ Vagyis 1632. április 11-től, húsvéttól kezdve.

³⁵ A levél megtalálható: HANUY: *i.m.* II. n. 771. 344.

³⁶ „Quocirca et suaviter, et poenis etiam, censurisque ecclesiasticis, immo si opus sit privatione et eiectione ex capitulo, omnes cogant ad uniformitatem hanc Ecclesiae Romanae observandam.” Uo. 329.

A liturgiaváltás eredményei az esztergomi egyházmegyében

Magyarországon a Trentói Zsinat utáni liturgiareform nem a meglévő szertartáskönyvek megújításával valósult meg, hanem a római szertartáskönyvek átvetelével. A történelem kutatóinak kevés olyan forrás áll rendelkezésére, mely válaszolna arra a kérdésre, hogy vajon az 1630-as nagyszombati nemzeti zsinat által elrendelt s az 1632-től ténylegesen be is vezetett *Breviarium Romanum* és *Missale Romanum* mennyire terjedt el az esztergomi egyházmegye templomaiban. Minden bizonnyal a legbeszédesebb történeti emlékek ebből a szempontból az egyházlátogatási jegyzőkönyvek.

Amikor a Trentói Zsinat a lelkipásztorkodás eszközeiről beszél, nagy hangsúlyt helyez ezek között a kánoni vizitációra, vagy más néven az egyházlátogatásra.³⁷ Magyarországon a világi törvények is előírták a püspöknek, hogy látogassa meg az egyházmegyéjét.³⁸ A XVI–XVII. század egyházlátogatásairól több jegyzőkönyv is fennmaradt, melyek a kor vallási állapotait jól tükrözik.³⁹ Pázmány Péter hűséges akart lenni a Trentói Zsinat határozataihoz, mégsem állt módjában végiglátogatnia egyházmegyéjét 1626 előtt. Ennek egyrészt a török harcok voltak az okai, másrészt a Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György által vezetett rendi-függetlenségi küzdelmek hadi eseményei. Pázmány érseksége alatt egyházlátogatási jegyzőkönyveket az 1626., 1630., 1632., 1634. és 1636. évekből találunk, különböző főesperességekből.⁴⁰

Pázmány érsekségének elején az egyházmegye állapota siralmas volt. Míg a mohácsi vész előtt kilencszáz pap működött az egyházmegye területén, számuk Pázmány Péter érsekségének első éveiben mindössze ennek tizede, és felkészültségük is sok hiányosságot mutat.⁴¹ A templomok nagy részét nem csak a törökök, hanem nagyobb részt a protestáns katonák is megszenteltették.

Érdekes kérdés, hogy mennyiben jelent valóban rítusváltást a római liturgia átvétele. Ha az egyes részegyházaknak a latin rítuson belül, a római egyház

³⁷ „Patriarchae, primates, metropolitani et episcopi propriam diocesim per se ipsos aut, si legitime impediti fuerint, per suum generalem vicarium aut visitatorem, si quotannis totam propter eius latitudinem visitare non poterunt, saltem maiorem eius partem, ita tamen, ut tota biennio per se vel visitatores suos compleatur, visitare non praetermittant. [...]” XXIV. sessio, Decretum de reformatione, can. III.

³⁸ Vö. FRAKNÓI: i.m. II. 252.

³⁹ Erről TÓTH Krisztina: „Egyházlátogatás az esztergomi főegyházmegyében a 16–17. században”, *Egyháztörténeti Szemle* I (2000) 65–73. Forrásszemelvények a témáról: TOMISA Ilona (szerk.): *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 16–17. század*. Budapest 2002.

⁴⁰ Ezek kiadva: BEKE Margit (szerk.): *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637)*. Budapest 1994.

⁴¹ Magyarország népessége a Mohácsi vész után jelentősen leapadt. A XV–XVI. század fordulóján mintegy három és fél millió lakosa volt az országnak, a XVI. század második felére már egy millióval kevesebbre lehet becsülni. A XVII. századra azonban újra elérte a népesség a három milliót, és főként az egyházmegyét érintő királyi Magyarországon volt jelentős a lakosság száma. Adatok: KOVACSICS József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Budapest 1963. 97. és 138.

liturgiájával szoros kapcsolatban kialakult helyi szokásrendjét, sajátos szövegeinek, a liturgikus részek válogatásának egyedi módját összefoglalóan rítusnak nevezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy Magyarországon nem reform történt, hanem rítusváltás.

A rítusváltás okai a történelmi bizonyítékok alapján így foglalhatók össze.

A XVII. század eleji Magyarországon alig lehetett megtalálni a helyi liturgikus könyvek példányait. Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény, hogy egy bő évszázada már nem nyomtattak ilyen könyveket. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek megerősítik ezt a megállapítást, hiszen többször is beszámolnak arról, hogy a vizitátorok sok templomban tapasztalták: a papok liturgikus könyvek helyett lapokról miséznek, vagy csak nagyon elnyútt misekönyvről adnak számot a jelentések.

A részben török uralom alatt álló ország, ahol még a békéesebb északi részben is gyakran került sor fegyveres összeütközésre a törökök és a magyarok, vagy pedig a protestánsok és a katolikus Habsburg uralkodó katonái között, egyáltalán nem volt alkalmas virágzó egyházi élet kibontakozására. Ugyancsak az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy sokszor a már meglévő könyveket, templomokat is elpusztították e harcok.

A mindennapok gyakorlatával szembenálló másik pólus a rítusváltást sürgető Pázmány Péter bíboros személyében keresendő. Pázmány gyermekkora óta jezsuita nevelésben részesült, a rend tagja, Rómában végezte teológiai tanulmányait. Mindez magától értődővé teszi, hogy liturgikus mintája kizárólag a római volt, hiszen ebben nőtt fel s a katolikus megújulástól pezsgő Rómában is ennek terjesztését tanulta meg. A római liturgia átvétele Pázmánynak és az országnak egyben arra is jó alkalmul kínálkozott, hogy mind a bíboros, mind hívei pápahűségét bizonyítsa és biztosítsa.

Az eddig vázolt külső és belső körülmények egyértelműen a római rítus átvétele felé mutatnak. Talán nem történelmietlen a kérdés, hogy lett-e volna más választása a magyar bíborosnak? Az európai helyi rítusok története, a rítusváltások áttekintése után azt válaszolhatjuk, hogy nem. A könyvnyomtatás és az erősödő szentszéki központosítás kényszerítő hatása előtt kénytelen volt az egyébként öntudatos német és francia egyház is —Lyon kivételével— behódolni, és előbb tartalmában, később pedig nevében is földadni saját liturgiáját.

Az esztergomi rítus, illetve tágabb értelemben véve a magyarországi egyház rítusa szervesen illeszkedett az európai egyháztartományok római rítusváltozatainak gazdag és sokszínű családjába. A rítusváltás történelmi indítékai és körülményei ismeretében annak tartalmi változását kell összefoglalni. Megállapítható, hogy ezt a liturgiát 1630 után Esztergom, illetve Magyarország teljesen elvesztette, illetve a rituáléban őrződött meg néhány régi, misén és zsolozsmán kívüli szertartás. Ami a misekönyvben és a breviáriumban megmaradt, az nem más, mint az ország kedves védszentjeinek továbbélő tisztelete, melyhez

a püspökök és a papság egyaránt ragaszkodtak. A magyar védszentek propriuma elkészült ugyan, az összes szent napjára liturgikus szöveget tartalmazott, de a szövegek túlnyomó része áldozatául esett a Rítuskongregáció egységesítő törekvéseinek.

A rítusváltás elszegényítő liturgiai szempontjával szemben annak lelkipásztori eredményei Pázmány Péter mellett szólnak. Néhány év leforgása alatt minden plébániára misekönyv, breviárium került, számonkérhető volt már a liturgia méltó, egységes végzése. Néhol ugyan —mint Zágráb esetében— a liturgia szerves fejlődését, hagyományozódását féltők ellenállást tanúsítottak, de ezeket az ellenállásokat az idő, a korszellem, az egész Európában már évtizedekkel előbb végbement változások elsöpörték.

Nehéz egy ilyen nagy vállalkozásról, amilyen Pázmány Péter liturgiaváltása, értékelést mondani, és talán ez esetben nem is feladatunk. Álljon itt mégis három eltérő vélemény a téma korábbi kutatóitól.

„*Tantae molis erat* bevezetni a római rítust!” — kiáltott fel 145 évvel ezelőtt Knauz Nándor tanulmánya végén, melyben Pázmány Péter liturgiareformjának történetét ismertette.⁴² Knauz egyértelműen és fenntartás nélkül pozitívan értékelte az egységes rítus átvételét, mellyel Magyarország liturgiai életére a rend és egység korszaka köszöntött. Nem szabad elfelejtenünk lelkesedésének megértéséhez, hogy olyan korban élt, amikor már évszázadok óta az egész nyugati katolikus világ az egységes trentói liturgiát használta, és így nem is nagyon tudott, tudhatott elképzelni más lehetőséget.

„Az egyházmegyék saját rítusainak megőrzése Pázmány Péter szemében lehetetlennek tűnt, még ha utólag többféle értelmezést is megenged állásfoglalása, amelynek következtében az 1630-as nagyszombati zsinat szentesítette a több mint hatszáz éves múlttal rendelkező magyar liturgia elhagyását és a tridenti szellemben reformált római rítusra történő áttérést. Egyedül Zágráb őrizte tovább, majd a XVIII. század végéig azt a liturgikus kultúrát, hagyományt, amely a kőegyházak falain túl is, hosszú századokon keresztül hatott a magyarság szellemi életére, műveltségére, kultúrájára, öntudatára, őrizve a múltat, egybefogva egyházat és nemzetet.”

Ezekkel a szavakkal fejezi be Török József professzor a magyar liturgiátörténet első századait bemutató tanulmányát.⁴³ Értékelése diplomatikus és Knauzéhoz viszonyítottan alapvetően más fénybe helyezi a rítusváltást. A szerző értékeléséből az derül ki, hogy komoly kincset veszített el Pázmány döntésével a magyar egyház, a kereszténység és a haza.

⁴² KNAUZ Nándor: „A római rítus behozatala (A magyar egyház régi szokásai I.)”, *Magyar Sion* III (1865) 413.

⁴³ TÖRÖK József: „A középkori magyarországi liturgia története”, in *Kódexek a középkori Magyarországon*. Budapest 1985. 63.

A szorosabban vett liturgia egyöntetőségének kialakítása azonban döntő fontosságú volt a belső egyházi élet újjászervezése, „modernizálása” szempontjából. Ezt ma is így láthatjuk, még ha az eredmény az is lett, hogy a sajátos, középkori gyökerekre visszanyúló hazai rítusok (az esztergomi mellett a zág-rábi és az erdélyi) használata az idők során végleg megszűnt — a liturgiátörténészek legnagyobb bánatára.

A XX. század végi szakirodalomban Tusor Péter értékeli így a rítusváltást.⁴⁴ Véleményem szerint ez az értékelés, mely mindkét oldal nyereségét és veszteségét is figyelembe veszi, mondható a legárnyaltabbnak. A rítusváltás nem csak a liturgiátörténészek szomorúságára szolgál, hanem általa valóban szegényebb lett egyházunk, nemzetünk egy gazdag, sajátos és mégis európai örökség elvesztése következtében. Ugyanakkor a XVII. század első felének zilált és zavaros egyházi állapotai közepette nagy szükség volt Pázmány Péter erős kezére, az egyházan belül és azon kívül is sokat tevő, annak felvirágoztatását célul tűző buzgalmára. A liturgiát, megfelelő könyvek és kultúra híján alig vagy rosszul végző papság kezébe rövid idő alatt misekönyvet és breviáriumot adott, melyekkel megindulhatott az az új lelkipásztorkodás és egyházi, lelki élet, amelyet a Trentói Zsinat nyomatékosan szorgalmazott. Végül is szomorú liturgikus szívvel mégiscsak igazat kell adnunk az egyháza érdekeit tág perspektívában néző bíborosnak nehéz döntéséért.

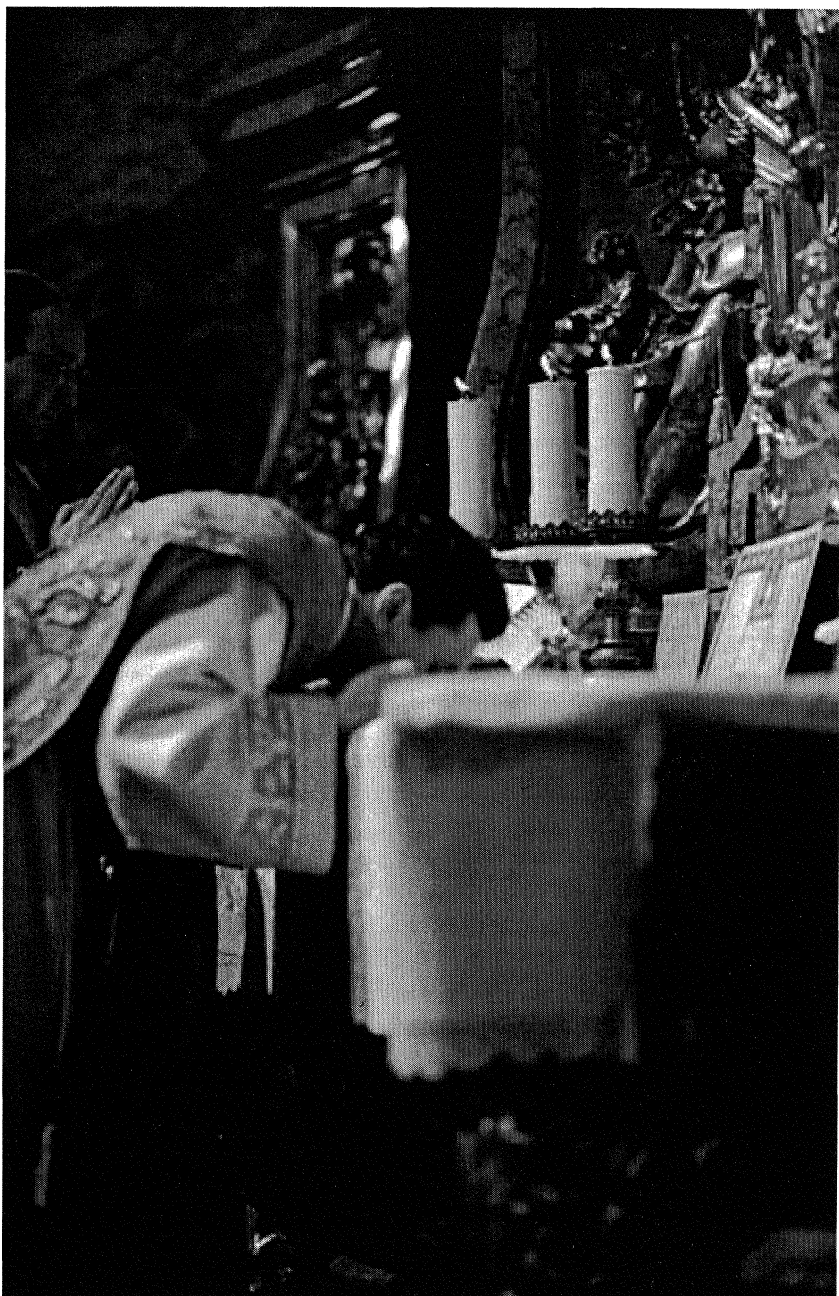
Amint azt már a bevezetőben is említettük, reméljük, hogy a múlt tanulságai a jelen és a jövő dolgában is segítenek eligazodni. Több mint negyven év telt el a II. Vatikáni Zsinat liturgikus konstitúciójának megjelenése óta. Ez a konstitúció a mesterséges és erőltetett egységet nem tartja követendő gyakorlatnak.⁴⁵

Ma a Pázmány korabeli állapotoknál sokkal jobb helyzetben van a magyar egyház, hiszen nincs háború, bő két évtizede szabadon, jó körülmények közepette működhet. Ebben a nyugalomban érdemes meggondolni, mit lehetne hasznosítani a múlt gazdag örökségéből, hogy végérvényesen ne vesszék el a XX. század reformzsinata után az, amit maga a zsinat sem akart eltörölni, sőt a liturgiába is beépítendőként pártfogolt.

⁴⁴ TUSOR: *i.m.* 35.

⁴⁵ Vö. Sacrosanctum Concilium, 37. „Az Egyház a hitet és a közjót nem érintő dolgokban nem kívánja kötelezővé tenni a formák merev egységét, még a liturgiában sem. Sőt ápolja és fejleszti a különböző népek és nemzetek jellegzetes sajátosságait és örökségét. Ami tehát a népszokásokban nem elválaszthatatlanul kapcsolódik babonákkal és tévedésekkel, azt jóakarattal mérlegeli, és ha lehetséges, teljesen és érintetlenül megőrzi, sőt olykor magába a liturgiába is beépíti, amennyiben az a liturgia igazi és hiteles szellemével elvileg összeegyeztethető.”

38. „Megőrizve a római szertartás lényegi egységét, helyet kell adni a törvényes változatoknak, alkalmazkodni kell a különféle közösségekhez, vidékekhez és népekhez, különösképpen a missziós területeken. Ez legyen mérvadó a liturgikus könyvek felülvizsgálatánál, a szertartások szerkezetének és rubrikáinak megállapításakor is.”

Oltárcsók az ELTE BTK-n 2010. november 9-én rendezett, „A liturgikus gondolkodás alakzatai Pázmány Péter korában — Ritualia I.” című konferenciához kapcsolódóan az Egyetemi templomban tartott „régirítusú” latin misén (fotó: Lambert Attila).